

MIP-AMSTERDAM

Wijk 9; Watergraafsmeer.

1. Inleiding:

Het gebied van MIP-inventarisatiewijk 9 bestaat voornamelijk uit de polder van de Watergraafsmeer zoals deze in 1629 drooggemalen werd. Verder zijn de zgn. Omval en het Amstel industriegebied in deze inventarisatie opgenomen.

Het gebied wordt in het noorden en het oosten begrensd door de Ringvaart. Ten westen wordt het begrensd door de Amstel. Ten zuiden wordt het begrensd door de gemeentegrenzen met Duivendrecht (Ouder-Amstel) en Diemen welke dwars door de Groot Duivendrechtse Polder, het Amstel industriegebied en de Weespertrekvaart lopen.

De twee spoorlijnen welke de Watergraafsmeer doorsnijden (de lijn Amsterdam-Utrecht en de lijn Amsterdam-Amersfoort) zijn al in de tweede helft van de 19e eeuw aangelegd.

De Watergraafsmeer -ooit deels agrarisch gebied, deels een voor Amsterdammers landelijk gelegen uitgaansgebied met vele hofsteden, en buitenplaatsen- kenmerkt zich nu hoofdzakelijk als een stedelijk woon- en recreatiegebied. In het noordelijk en westelijk deel zijn de woonwijken geconcentreerd; het zuiden en het zuidoosten worden grotendeels ingenomen door sportterreinen (o.a. Ajax). Er zijn vanaf 1907 verschillende stedenbouwkundige plannen voor de Watergraafsmeer ontwikkeld. De Watergraafsmeer bestaat dan ook uit verschillende deelgebieden met een ten deels eigen karakter.

De oorspronkelijke bodem bestaat uit veengrond die ontstaan is door rotting van plantenresten. Voordat met bebouwing werd begonnen bracht men meestal zandlagen aan ter ophoging. Tot ong. 1925 werd zand in een droge vorm met de hand opgebracht met gebruikmaking van kruiwagens. Na deze tijd ging men over tot de natte methode waarbij het zand opgespoten werd. Hierbij was een langere inklinktijd noodzakelijk.

Het gebied ligt op ong. -4 meter beneden NAP. Er bestaat dan ook een vrij groot hoogteverschil met de om de Watergraafsmeer heenliggende stedelijke gebieden. De afwatering geschiedt door middel van gemalen op de Amstel en op het Nieuwe Diep.

In de pre-stedelijke periode had het gebied voornamelijk een agrarische functie (veeteelt en tuinbouw), met hiertussen verspreid hofstedes en pleziertuinen. Het gebied werd door de Middenweg vanuit Amsterdam doorsneden. Haaks hierop was (en is) de Kruislaan gelegen.

2. Ontstaansgeschiedenis van de Watergraafsmeer:

De Watergraafsmeer was tot 1629 een zeearm (de zgn. Diemer of Watergraafs Meer). Dit water stond in open verbinding met de Amstel, terwijl het van de toenmalige Zuiderzee afgesloten was door een zeedijk. Van ouds her was het Meer een van de ambachtsheerlijkheden van Amsterdam. Het octrooi tot indijking van de Watergraafsmeer werd van de Staten van Holland op 24 mei 1624 afgegeven. Men wilde met de inpoldering de omliggende landerijen en de Diemerzeedijk beschermen, en tevens een woonplaats voor rentenierende Amsterdammers creëren. In 1629 was de Watergraafsmeer drooggevallen.

Er werden twee haaks op elkaar liggende hoofdwegen door de Watergraafsmeer aangelegd, de Middenweg in noord-zuidrichting en de Kruislaan in oost-westrichting. Deze straten zijn tot op heden bewaard gebleven. Ook de Ringdijk en Ringsloot rond de Water-

graafsmeer bestaan nu nog. Ook de toenmalige Groote Tochtsloot en Dwarstochtsloot (tegenwoordig Molenwetering) zijn goeddeels bewaard gebleven. De Watergraafsmeer werd oorspronkelijk in zestig kavels verdeeld. Er werden voornamelijk pleziertuinen en hofstedes aangelegd. Het bestuur kwam door het recht van benoeming voornamelijk in Amsterdamse handen terecht en zetelde in het Rechthuis op de kruising van de Middenweg en de Ringdijk. De eerste stedelijke bebouwing in de toen nog formeel van Amsterdam onafhankelijke Watergraafsmeer verscheen ong. 1890 en wel in het noorden ter weerszijde van de Middenweg en langs de Ringdijk. Deze hoge bebouwing volgde volledig het patroon van de al bestaande verkavelingen. Omstreeks dezelfde tijd of direct erna werd de zgn. Wetbuurt gebouwd (het gebied rond de Fahrenheitstraat). Deze bebouwing bestaat voornamelijk uit eenvoudige architectuur van aaneengesloten huizenrijen van twee verdiepingen hoog. Ook hier bleef de oude polderverkaveling gehandhaafd. De Nieuwe Ooster Begraafplaats (architect L. Springer) werd 1894 geopend. Deze verving de Ooster Begraafplaats achter het latere Tropenmuseum. Mede vanwege de drang van de gemeente Amsterdam tot annexatie van de Watergraafsmeer werd in 1907 een bebouwingsplan gepresenteerd dat uitging van een onafhankelijke stad Watergraafsmeer. Ontwerpers hiervan waren de architecten P. Vorkink en J.P. Wormser. Volgens dit plan zou de Watergraafsmeer 225.000 inwoners gaan krijgen. Het ontwerp is geheel volgens de toenmalige inzichten opgesteld met doorgaande wegen, radiaalstraten etc., waartussen rustiger woonerven. Alleen het gedeelte van het latere Betondorp is na annexatie door Amsterdam op 1 januari 1921 grotendeels volgens dit plan uitgevoerd.

Na de 1e wereldoorlog bestond er een sterk tekort aan bouwmaterialen. Ook was er een tekort ontstaan aan goedkope en vakbewaarde vakkrachten. Nieuwe methoden (betonbouw) zouden voor deze problematiek een oplossing moeten brengen. Er werden negen bouwsystemen uitgekozen en in de Tuinstad Watergraafsmeer (Betondorp) toegepast: Bron, Hunkemöller, Bims Beton Bouw, Greve, Olberts, Schellbau-Kassel, Isotherime, Winget en Dorlonco. Er waren in betonbouw 400 eensgezins en 500 tweegezinswoningen gepland die ook tussen 1923 en 1928 gebouwd werden. De twee belangrijkste architecten die voor de ontwerpen in beton aangetrokken werden waren J.B. van Lochem en D. Greiner. Het stedenbouwkundig plan werd opgesteld door de architecten J. Gratama en G. Versteeg naar de oorspronkelijke plannen van Vorkink en Wormser uit 1907. Gratama en Versteeg ontwierpen hier als architecten tevens 900 woningen in traditionele baksteenbouw.

In 1929 werd in het kader van het AUP een nieuw uitbreidingsplan voor de Watergraafsmeer door de Gemeente Amsterdam ontwikkeld. Gedeputeerde Staten konden echter dit gewijzigde uitbreidingsplan niet goedkeuren. De belangen van een aantal eigenaren van gronden zouden volgens dit college geschaad worden. De geschiedenis laat verder een touwtrekken zien tussen de Amsterdamse gemeenteraad en Gedeputeerde Staten. De Kroon gaf uiteindelijk op 10 mei 1939 goedkeuring aan het herziene uitbreidingsplan voor de Watergraafsmeer.

Bebouwing van na 1940:

- Het tuindorp Amstelstation: een plan dat dateert van 5 juli 1940. Op 10 november 1944 werd dit plan gewijzigd, maar aan uitvoering viel gedurende de oorlog niet te denken. In 1946 is met de bouw begonnen, 31 december 1948 was deze voltooid. Het is een complex eenvoudige strokenbouw geworden.
- Het complex Frankendael: Er is met de bouw begonnen in 1949. Het verkavelingsontwerp was van mevr. J.H. Mulder, de woningen

werden ontworpen door B. Merkelbach, Ch. Karsten en M. Stam. Dit keer werd gekozen voor de vorm van woonhoven, bestaande uit twee L-vormige bouwblokken rondom een ruime groene binnenhof. Meestal is hierin een kleuterspeelplaats opgenomen. Het grondgebruik bij de toepassing van de hovenvorm is niet groter dan bij de strokenbouw. Er wordt echter een grotere optische openheid bereikt.

- Het complex Middenmeer (1250 tuinstadwoningen) werd tussen 1955 en 1960 opgetrokken. Architecten waren J. van Schaik en P. Zandstra. Het complex bevat negen blokken hoogbouw en drieëntwintig blokken laagbouw. Door de open bebouwing in woonhoven kon veel groen worden toegepast.

In het gebied in het uiterste westen van de Watergraafsmeer rond Prins Bernhardplein, Wibautstraat en Weesperzijde staan een aantal moderne flatgebouwen met woon- en bedrijfsfuncties. Hiervoor werd de vroegere Schagerlaan met woonbebouwing uit 1850-1900 geheel afgebroken.

3 Stedebouwkundige aanleg:

3.1 Stedebouwkundige structuur:

De Watergraafsmeer heeft een stedebouwkundige structuur waarvan de grote lijnen al in de 17e eeuw bepaald werden. Toen werd immers de Ringvaart met de erbij behorende Ringdijk aangelegd. Ook de afwateringskanalen (de huidige Molenwetering) in de Watergraafsmeer werden toen al aangelegd, en zijn grotendeels bewaard gebleven. De haaks op elkaar staande hoofd/ontsluitingswegen, de Kruislaan en de Middenweg, bestaan ook nu nog. Een verder historisch gegeven is het landgoed Frankendael aan de Middenweg. Binnen deze 17e eeuwse structuur is de Watergraafsmeer op een complexe wijze bebouwd. Het is een samengangselsel van vele stadsuitbreidingskies waarvan de wegen vaak wel de richting van de oude polderverkaveling aanhouden, d.w.z. een patroon van haaks op elkaar lopende wegen en straten en wel parallel aan de Middenweg (zo-nw) en de Kruislaan (no-zw). Het Tuindorp Watergraafsmeer met zijn brinkdorpstructuur wijkt hiervan af. De twee eerder genoemde spoorlijnen delen de Watergraafsmeer in drie gedeelten.

De oudste woonbebouwing komt voor langs de Middenweg en de Ringdijk. Ze is ong. 1880-1900 ontstaan, en volgt volledig de oude polderverkaveling. Hier zijn gesloten bouwblokken toegepast met meestal vier verdiepingen en een kapverdieping. Het gebied rond de Fahrenheitstraat en de Reamurstraat (de zgn. Wetbuurt) is eveneens 1880-1900 opgetrokken en bestaat uit enkele lange rechte straten met een bebouwingshoogte van twee verdiepingen.

Het tuindorp Watergraafsmeer (ofwel Betondorp) maakte oorspronkelijk deel uit van een uitbreidingsplan uit 1907 van de architecten Vorkink en Wormser. Het uiteindelijke ontwerp is een variant hierop van de architect Dick Greiner. Het gebied heeft een structuur die gelijkenis vertoont met het stratenpatroon van een brinkdorp, dat wil zeggen een centraal gelegen dorpsbrink met daarop straalsgewijs uitkomende straten. Daarnaast laten onderdelen van het gebied symmetrische en axiale structuren zien: deze zijn in meer of mindere mate in tal van uitbreidingsgebieden van de twintiger jaren terug te vinden. Het dorpse karakter wordt nog verder benadrukt door de betrekkelijk smalle straten en tuintjes en de overwegend lage woonbebouwing.

De verdere uitbreidingen tussen 1920 en 1940 vertonen de gesloten blok-verkaveling (bijvoorbeeld de Linnaeushof), de uitbreidingen uit de vijftiger jaren vertonen de open hof verkaveling (bijvoorbeeld de tuindorpen Frankendael en Middenmeer).

Een groot deel van de polder wordt in beslag genomen door

groengebieden. Te noemen zijn vooral de stadskwekerij Frankendael, de Nieuwe Oosterbegraafplaats en de verschillende sportterreinen (Ajax) en volkstuincomplexen.

In het noordoosten vormt de spoorweg met emplacement de grens van de bebouwing en de sportterreinen aan die zijde. In het landelijke "restgebied" tot aan de Ooster Ringdijk liggen o.m. de moderne kantoorbebouwing van de Universiteit van Amsterdam en de in aanleg zijnde Ringweg Oost, de in noordwaartse richting verlopende aftakking van de Gooise Weg.

Winkelfuncties en bedrijfjes komen voor zowel langs de hoofdwegen als in de buurten zelf, veelal in de vorm van hoekwinkels.

Scholen staan verspreid door de buurt, soms in kleine concentraties.

3.2 Oorspronkelijke en contemporaine bijzondere stedenbouwkundige waarden:

- Een bijzondere waarde kan aan het Tuindorp Watergraafsmeer (Betondorp) met Brink en radiaalstraten gegeven worden. Deze in het kader van de sociale woningbouw ontstane buurt is zowel architectuurhistorisch als stedenbouwkundig van groot belang. Rond de centraal gelegen Brink werden alle winkels en verdere wijkvoorzieningen gerealiseerd. Het is (net als de tuindorpen in Amsterdam Noord) nogal geïsoleerd gelegen, en ontstaan door de bemoeiingen van de directeur van de Gemeentelijke Woningdiens Arie Keppler. Hij zorgde er met name voor dat uiteindelijk met negen betonbouwsystemen geëxperimenteerd kon worden. Met gebruikmaking van betonconstructies bij een groot deel van de bebouwing kon met name rond de Brink een levendige, expressionistische en blokachtige woon-/winkelbebouwing ontstaan, die tesamen met de beplantingen een uniek stedelijk beeld oplevert (architect D. Greiner 1926). Opvallend binnen dit experimenteelgebied is bovendien de toepassing van het platte dak. Behalve het feit dat diverse woonblokken Amsterdamse School invloeden vertonen, met name in de ornamentering, zijn ook vroege functionalistische kenmerken aanwezig in blokken ontworpen door architect J.B. van Loghem in de Graanstraat en omgeving. Tuindorp Watergraafsmeer heeft de structuur van een brinkdorp met een centraal gelegen brinkplein, waarop straatsewjs een aantal straten uitkomt, en waarlangs de lage blokken (duplex-) woningen staan. Als elders in de gordel 20-40 zijn ook hier axiaal/symmetrische patronen in het stratenplan terug te vinden, waarbij de bebouwing deze benadrukt door onder meer axiale plaatsing van verhoogde hoekaccenten.

Het noordelijk deel van het dorp werd ingevuld met een traditionele woonbebouwing in baksteen bekroond met pannen gedekte zadeldaken. Evenals in oud-Noord is hier de schaal klein en komt hofachtige bebouwing rond pleintjes voor.

Een verdere bijzonderheid in de Watergraafsmeer zijn de groenzones die gevormd worden door parken en kwekerijen (Frankendael), sportvelden (Ajax, Jaap Edenterrein) en de Nieuwe Ooster begraafplaats. Zeker 50% van het oppervlak van de Watergraafsmeer wordt door deze groenzones ingenomen.

4 Architectuur:

4.1 Architectonische kenmerken:

Omdat verschillende delen van het gebied in uiteenlopende perioden tot stand zijn gekomen en ten opzichte van elkaar veelal geïsoleerd liggen is een eenduidige karakteristiek van het totaal niet te geven. De verschillende deelgebieden zullen dan ook afzonderlijk behandeld worden.

- De oudste stedelijke bebouwing (1880-1900) komt voor langs de noordelijke rand van het gebied ter weerszijde van de Middenweg (o.a. Ringdijk, Linnaeusparkweg, Hogeweg en parallel- en dwarsstraten. De laat negentiende eeuwse en vroeg twintigste eeuwse panden kenmerken zich door individuele accenten, waarbij negentiende eeuwse kenmerken als lijstgevels, polychromie en erkeruitbouwen met spitse bekroningen naar voren treden. Alle neo stijlen komen hier voor. De vroeg twintigste eeuwse panden zijn veelal in een gekleurde baksteen opgetrokken.

Het gebied tussen de Middenweg en de Willem de Beukelstraat met vrij ruime vier verdiepingen hoge woonbebouwing is rond 1900 ontstaan. Afwisselend komen hier Berlagiaanse, maar ook negentiende eeuwse kenmerken voor.

Opvallend zijn een viertal panden in de Willem de Beukelstraat (nrs. 32-38) uit 1914-1918. De panden hebben een art-deco achtige versiering en zijn verder voorzien van monumentale trappen. Rondom de ingang versieringen in blad motief.

- De Brinkbebouwing van Betondorp bestaat uit een complex van gebouwen van wisselende hoogte en werd gebouwd tussen 1924 en 1928. Architect was de bekende D. Greiner die hier werkte met korrelbeton van de gelijknamige firma. Opdrachtgeefster was de Gemeente Amsterdam. De bebouwing wordt gekenmerkt door in- en uitspringende hoeken en kubusachtige volumes. De gevels hebben een korrelachtig uiterlijk vanwege de structuur van de gebruikte pleisterlaag. Het gehele complex is recent gerestaureerd door Onno Greiner, de zoon van de bouwer Dick Greiner.

De overige bebouwing van Betondorp moet hier eveneens genoemd worden. Dit geldt vooral voor het complex van Van Lochem aan de Graanstraat, de Schovenstraat en het Zuivelplein. Langgerekte blokken met geomerische details. Ook dit complex is recent gerestaureerd.

- De wijk noord-westelijk hiervan, tuindorp Amstelstation dateert van vlak na 1945 en is eigenlijk het laatste tuindorp dat in Amsterdam gerealiseerd werd naar de maatstaven die daarvoor in de twintigerjaren golden, namelijk : max. twee verdiepingen tellende woningen met pannen zadeldaken, in stroken haaks of schuin t.o.v. elkaar gerangschikt en voorzien van tuintjes en groen.

- In het noorden van de Watergraafsmeer, tussen de Hogeweg en de Van de Waalstraat ligt de wijk rond het Galileïplantsoen, die grotendeels rond 1930 verrees. De Linnaeushof, gelegen direct aan de Middenweg neemt een groot deel van deze wijk in. Architect Kropholler paste hier een Berlagiaanse baksteenstijl toe met o.a. afgeplatte natuurstenen profielen. De rest van dit gebied bestaat uit gesloten woningbouwblokken (ca.1930) met veelal 3 tot 4 verdiepingen en rode pannen zadeldaken. De blokken staan haaks op elkaar - bijvoorbeeld langs de pleinen - of in elkaars verlengde.

- De woongebieden Middenmeer en Frankendael ten noorden van de Kruislaan zijn uitwerkingen van het AUP, en werden pas in de vijftiger jaren gebouwd. De architecten (Van Schaaik en Zandstra voor de Middenmeer, Merkelbach, Karsten en Stam voor Frankendael) werkten hier in een functionalistische stijl met een betrekkelijk groot gebruik van beton.

4.2 Architectuurhistorische waarden:

Van belang zijn hier twee objecten.

- De bebouwing rond de Linnaeushof uit ong. 1930. Deze werd, met de aan de noordzijde in het hof staande RK-kerk van de Martelaren van Gorkum ontworpen door A. Kropholler (1929), die in een Berlagiaanse baksteenstijl bouwde. Opvallend is het gebruik van rode handvorm-baksteen en de ook door de architecten Cuypers en

Berlage veel toegepaste afgeplatte natuurstenen profielen. De woonbebouwing rondom de hof is drie verdiepingen hoog; bij de toegangen tot de hof is een vierde verdieping toegevoegd.

- Als tweede bijzondere architectuurhistorische waarde is de volledige bebouwing van het Tuindorp Watergraafsmeer te noemen. Enerzijds de experimentele betonbouw (hiervoor als uitgebreid behandeld), anderzijds de traditionelere baksteenbouw van de architecten Gratama en Versteegh.

5 Kaartmateriaal:

Jan Mol, plattegrond van Amsterdam, 1770

J. van Eck, De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel, Amsterdam, 1948. Kaart met Situatie in 1860 langs de Singelgracht tussen de Boerenwetering en de Amstel.

Plan van Niftrik, 1867.

Loman, kadastrale kaart van Amsterdam, 1876.

Plan Kalff, 1878.

Opmeting Amsterdam, Dienst P.W., 1945-55, Situatiekaarten met toestand van 1882, 1892, 1902, 1905, 1908, 1929, 1932.

Plattegrond 1:2000, 1988.

Plattegrond 1:5000, 1988.

6. Literatuurlijst

D' Ailly, A.E., "De wijzigingen in Amsterdams plattegrond in de achttiende en negentiende eeuw, in: Zeven eeuwen Amsterdam, deel IV, Amsterdam, 1942-1950, 293-305.

Asselbergs, A.L.L.M., Oxenaar, R.W.D., De Wilde, E.L.L., Wijsenbeek, L.J.F., Berlage 1856-1934, Amsterdam, 1979.

Boersma, Tj., Gebouwd/verbouwd Betondorp, 1923-1987, Amsterdam, 1987.

Eck, J. van, De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel, Amsterdam, 1948.

Emeis, M.G., Amsterdam buiten de grachten, Amsterdam, 1983.

Fanelli, G., Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940, Den Haag, 1978.

Hoeve, C. van der, Louwe, J., Amsterdam als stedelijk bouwwerk, een morfologische analyse, Nijmegen, 1985.

Kruizinga, J.H., 350 Jaar Watergraafsmeer, Amsterdam, 1979.

Meijer, J.de, "De bouwkunst der negentiende eeuw in Amsterdam, Zeven eeuwen Amsterdam, deel V, Amsterdam, 1942-1950.

Roy van Zuydewijn, H.J.F., Amsterdamse Bouwkunst 1850-1940, Amsterdam, 1969.

Wattjes, J.G., Warners, F.A. Amsterdamse Bouwkunst en Stadsschoon 1306-1942, Amsterdam, 1943.